

PIEAUGUŠU CILVĒKU AR LEMTSPĒJAS IEROBEŽOJUMIEM TIESĪBAS ADMINISTRATĪVAJĀ PROCESĀ

RIGHTS OF ADULTS WITH LIMITED DECISION-MAKING CAPACITY IN ADMINISTRATIVE PROCEDURE

Solvita Olsena, *Dr. iur.*

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes
asociēta profesore, vadošā pētniece

Summary

The paper presents the current legal regulation of rights of persons with limited capacity in administrative procedure and suggests considering amendments to secure the implementation of norms stated in the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. First, the general framework of legal capacity in Latvian law is described. Second, the procedural rights of persons with limited legal capacity in the administrative procedure in line with general regulations in Civil Law are analysed. Third, the rights of persons with limited capacity stated in Articles 12 and 13 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities are characterised. Finally, the development of amendments to the administrative procedure laws required for the protection of persons with limited capacity is suggested.

Atslēgvārdi: lemtspēja, rīcībspēja, administratīvais process, cilvēki ar invaliditāti

Keywords: decision-making capacity, legal capacity, administrative procedure law, persons with disabilities

Ievads

Ārvalstu pētnieku dati liecina, ka ārstniecības iestādēs vidēji 34% gadījumu un psihiatriskās palīdzības iestādēs 45% gadījumu pacientiem ir raksturīgi lēmumu pieņemšanas spēju jeb lemtspējas traucējumi.¹ Latvijā nav datu par pacientiem ar lemtspējas ierobežojumu, bet, piemērojot ārvalstu datus Latvijas psihiatrisko stacionāru pacientu skaitam, jādomā, ka apmēram 8000 pacientu gadā ir ierobežota lemtspēja. Latvijā ir daudz cilvēku, kuriem ir ierobežotas spējas pieņemt dažādus lēmumus, bet viņu rīcībspēja nav ierobežota. Šiem cilvēkiem ir nepieciešama aizsardzība gan

¹ Lepping P. Systematic review on the prevalence of lack of capacity in medical and psychiatric settings. Pieejams: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26407382/> [aplūkots 27.03.2022.].

vispārīgi, gan administratīvajā procesā, piemēram, saņemot slimības pabalstus un palīdzību, kas paredzēta personām ar invaliditāti.

Raksta mērķis ir raksturot to tiesisko ietvaru, kāds lemtspējā ierobežotu cilvēku aizsardzībai ir piemērojams administratīvi procesuālajās attiecībās Latvijā. Raksta uzdevums ir parādīt nepilnības nacionālajā tiesiskajā regulējumā un izteikt priekšlikumus tiesību normu pilnveidei.

Raksts ir sagatavots Latvijas Zinātnes padomes finansēta pētniecības projekta "Cilvēktiesībās balstīta pieeja pacientu ar garīga rakstura traucējumiem un ierobežotu lemtspēju ārstēšanā: tiesiskā, ētiskā un klīniskā perspektīva", Lzp-2020/1-0397, ietvaros.

1. Rīcībspējas un lemtspējas jēdzieni Latvijas tiesību sistēmā

Latvijas tiesību sistēmā pastāv jēdziens *rīcībspēja*, ar to tiek saprasta spēja ar savām darbībām iegūt tiesības un uzņemt pienākumus. Rīcībspēja ir vispārīgs personas statusu raksturojošs faktors, kura pamatā ir pieņēmums, ka pilngadīgas personas spēj darījumos izpaust savu gribu.² Civillikuma 358.¹ normā norādīts, ka rīcībnespēja personai izpaužas kā nespēja saprast savas darbības nozīmi vai nespēja savu darbību vadīt.³ Rīcībspējas sastāvdaļas ir darījumspēja jeb spēja patstāvīgi noslēgt tiesiskos darījumus un deliktspēja jeb spēja patstāvīgi uzņemt atbildību par ārpuslīgumisku darījumu.⁴

Rīcībspējas priekšnoteikums ir gribas briedums, noteikts veselības stāvoklis, kā arī līdzēja saprātīga izturēšanās, kas pēc likuma iestājas līdz ar noteikta vecuma sasniegšanu. Tomēr rīcībspējīgām personām var būt tādi islaicīgi apziņas un gribas traucējumi, ar kuriem nevar nerēķināties.⁵ Šeit minētie traucējumi ir uzskatāmi par lemtspējas traucējumiem.

Latvijas tiesību aktos jēdziens *lemtspēja* netiek lietots, un šāds jēdziens nav definēts. Lemtspējas jēdzienu ārvalstu tiesību aktos un doktrīnā skaidro dažādi. Ir vairāki skaidrojumi, bet vispārīgi ar to saprot personas faktiskās spējas konkrētajā situācijā pieņemt informētu un saprātīgu lēmumu un to izpildīt, piemēram, piekrist ārstēšanai vai veikt kādu konkrētu funkciju. Atšķirībā no rīcībspējas lemtspēja vispārīgi personas statusu neraksturo, to neprezumē.⁶

Rīcībspējas un lemtspējas institūti tiek savstarpēji nošķirti citu valstu tiesību avotos. Tā, piemēram, rīcībspēja Vācijas tiesībās tiek definēta kā *Rechtsfähigkeit* un lemtspēja – *Entscheidungsfähigkeit*, Lielbritānijā – *legal capacity* un *decision-making capacity*.

Ārvalstu tiesību un zinātniskajos avotos jēdziens *lemtspēja* tiek lietots plašāk vai šaurāk, parasti tiek norādītas pazīmes, kas liecina par lemtspēju vai nespēju. Ir valstis, kurās lemtspēja ir definēta tiesību aktos, un tajos ir norādīti arī lemtspēju

² LR Civillikuma komentāri. Ceturtā daļa. Saistību tiesības. Autoru kolektīvs prof. K. Torgāna vispārīgā zinātniskā redakcijā. Rīga: Mans Īpašums, 2000, 24. lpp.

³ Civillikums: LV likums. Pieņemts 28.01.1937. [27.03.2022.].

⁴ Sk. arī: Balodis K. Ievads Civiltiesībās. Rīga: Zvaigzne ABC, 2007, 75. lpp.

⁵ Civillikuma komentāri, 24. lpp.

⁶ Olsena S., Kadile L. Lemtspējas un rīcībspējas nošķiršana pacientu tiesību aizsardzības procesā. Stenda referāts LU starptautiskajā konferencē, 2021.

raksturojošie kritēriji.⁷ Tā Anglijas *Mentālās spējas likumā* ir norādīts, ka cilvēkam ir traucēta spēja pieņemt lēmumu vai tās faktiski nav, ja:

- cilvēks nespēj saprast informāciju, kas ir nepieciešama lēmuma pieņemšanai;
- cilvēks nespēj vai viņam ir grūtības lēmuma pieņemšanai nepieciešamo informāciju atcerēties;
- cilvēkam ir ierobežotas vai nav spējas informāciju apsvērt un izanalizēt;
- cilvēkam ir ierobežotas spējas vai trūkst spēju lēmumu izteikt.⁸

Faktiski cilvēka lemtspēja var būt dažādā mērā ierobežota, un tas var radīt būtiskus šķēršļus šim cilvēkam īstenot savas tiesības, tāpēc viņam ir nepieciešama aizsardzība procesuālo tiesību nodrošināšanā.

2. Rīcībnespēja Latvijā līdz 2010. gadam un pēc 2013. gada

2010. gada 31. martā Latvijā stājās spēkā ANO Konvencijas “Par personu ar invaliditāti tiesībām”⁹ normas. Konvencijas 12. pants paredz personas rīcībnespējas neaizskaramības¹⁰ tiesības:

- *personām ar invaliditāti visur ir tiesības uz viņu tiesībnespējas atzīšanu,*
- *personām ar invaliditāti līdzvērtīgi ar citiem ir rīcībnespēja visās dzīves jomās.*

Rakstā aplūkojamā tiesiskā regulējuma piemērošanā būtisks ir Satversmes tiesas 2010. gada 27. decembra spriedums lietā Nr. 2010-38-01¹¹, kurā tiesa skatīja pilnīgas rīcībnespējas ierobežošanas normu atbilstību Satversmes 96. panta normai. Šajā lietā Satversmes tiesa atzina, ka rīcībnespēja kā personiska rakstura tiesība nav ierobežojama; cilvēku nevar atzīt par pilnībā rīcībnespējīgu; rīcībnespējas apjoms jāvērtē atbilstoši katram konkrētajam gadījumam.¹² Satversmes tiesa arī atzina, ka toreiz spēkā esošās Civillikuma 368. un 364. panta normas, kas paredz pilnīgu rīcībnespējas ierobežojumu, zaudē spēku no 2012. gada 1. janvāra.

Lai izpildītu Satversmes tiesas spriedumā noteikto un ieviestu konvencijā “Par personu ar invaliditāti tiesībām” 12. pantā paredzēto, Latvijā 2012. gadā tika veikta rīcībnespējas institūta reforma. Ar grozījumiem Civillikuma normās būtiski ierobežoja rīcībnespējas ierobežojumu noteikšanu. Kopš 2013. gada 1. janvāra Civillikuma 357. panta norma paredz: “Ja personai ir garīga rakstura vai citi veselības traucējumi, tās rīcībnespēju var ierobežot, ja tas nepieciešams šīs personas interesēs un ir vienīgais veids, kā tās aizsargāt.”¹³ Tātad personai ar garīga rakstura vai citiem veselības traucējumiem rīcībnespēju var ierobežot tikai tad, ja izpildās divi kritēriji: pirmkārt,

⁷ Sk., piemēram: Mental Capacity Act. Pieejams: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/9/contents> [aplūkots 27.03.2022.].

⁸ Mental Capacity Act, Art. 3. Pieejams: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2005/9/contents> [aplūkots 27.03.2022.].

⁹ Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām. Latvijas Vēstnesis, 27, 17.02.2010. [aplūkots 27.03.2022.].

¹⁰ Šādu jēdzienu lieto Augstākā tiesa 2021. gada spriedumā Nr. SKC-[B]/2021 (C[.]). Pieejams: [https://Augstākā_tiesa_2021_gada_spriedumā_Nr._SKC-\[B\]/2021_\(C\[.\]\),likumi.lv/ta/id/90223](https://Augstākā_tiesa_2021_gada_spriedumā_Nr._SKC-[B]/2021_(C[.]),likumi.lv/ta/id/90223) [aplūkots 27.03.2022.].

¹¹ Satversmes tiesas 2010. gada 27. decembra spriedums lietā Nr. 2010-38-01, https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2016/02/2010-38-01_Spriedums.pdf [aplūkots 27.03.2022.].

¹² Turpat, 12. punkts.

¹³ Civillikums, 357. pants.

ierobežojums nepieciešams šīs personas interesēs, otrkārt, ierobežojums ir vienīgais veids, kā konkrētās personas intereses var aizsargāt.

Vienlaikus likumdevējs Civillikuma 356.¹ pantā noteica: “Persona nav ierobežojama personiskajās nemantiskajās tiesībās, kā arī aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses iestādēs un tiesā saistībā ar tās rīcībspējas un brīvības ierobežojumiem, domstarpībām, strīdiem ar aizgādni un aizgādņa iecelšanu un atcelšanu”¹⁴ Analogiski noteikts arī Civilprocesa likuma 72. panta piektās daļas normā: “Pilngadīgām fiziskajām personām, kuru rīcībspēju ierobežojusi tiesa, tomēr ir pilnīga civilprocesuālā rīcībspēja lietās, kurās izskata to rīcības un brīvības ierobežojumus, kā arī strīdus starp šo personu un tās aizgādni.”¹⁵ Tātad nemantiskajās tiesībās persona, kurai ir garīga rakstura vai citādi veselības traucējumi, rīcībspējas ierobežojamus noteikt nedrīkst. Turpat noteikts, ka rīcībspējas ierobežojumus nedrīkst noteikt attiecībā uz personas rīcībspējas un brīvības ierobežojumiem, kurus šī persona var aizstāvēt iestādēs un tiesās. Normā arī norādīts, ka rīcībspējas ierobežojumu nedrīkst noteikt attiecībā uz domstarpībām un strīdiem par aizgādni, par tā iecelšanu vai atcelšanu. Civilprocesa likuma 268. pantā¹⁶ norādīts, ka tiesa var vērtēt rīcībspējas ierobežojumu attiecībā uz: 1) maksājumu izdarīšanu un saņemšanu; 2) darījumu slēgšanu; 3) rīcību ar mantu un tās pārvaldību, it īpaši nekustamā īpašuma atsavināšanu, ieķīlāšanu un apgrūtināšanu ar lietu tiesībām; 4) komercdarbības un saimnieciskās darbības veikšanu. Panta trešajā daļā, noteikts, ka tiesa rīcībspējas ierobežojuma apjomu var vērtēt arī citās jomās, izņemot Civillikuma 356.¹ pantā minētos gadījumus. Starp tiem ir lēmumi par ārstniecību.

No administratīvā procesa tiesību skatupunkta ir pamats uzskatīt, ka Civillikuma 356.¹ un Civilprocesa likuma 268. panta normas paredz, ka administratīvā procesā personas rīcībspēja ir ierobežojama tikai attiecībā uz mantiskām tiesībām. Savukārt attiecībā uz personiskajām tiesībām vai uz savu tiesību un likumisko interešu aizsardzību administratīvās tiesās, ja strīds ir par brīvību vai par rīcībspējas jautājumiem, rīcībspējas ierobežojumu noteikt nedrīkst. Ja šāds ierobežojums būtu noteikts, tad tas būtu pretiesisks. Neatbildēts ir jautājums kuras no privātpersonai piemītošajām tiesībām publisko tiesību jomā ir personiskas tiesības un kuras – mantiskas. Šī mijiedarbība aktualizē jautājumus, vai personas tiesības saņemt invaliditāti un ar to saistītos valsts pabalstus ir tikai personiskas vai tām piemīt arī mantisks raksturs. Vai personas tiesības saņemt sociālo palīdzību ir tikai personiskas vai daļā, kas paredz sociālos pabalstus, tās ir mantiskas tiesības? Raksta ierobežotā apjoma dēļ šeit uzdoto jautājumu analīze nav ietverta.

Vienlaikus likumdevējs Civillikuma 358.¹ normā paredzējis: “Rīcībspēja personai ar garīga rakstura vai citiem veselības traucējumiem var tikt ierobežota tādā apjomā, kādā tā nespēj saprast savas darbības nozīmi vai nespēj savu darbību vadīt.”¹⁷ Tātad ir noteikts apjoms, kādā ir pieļaujams ierobežot rīcībspēju attiecībā uz mantiskām tiesībām, proti, tikai tik daudz, cik konkrētā persona nespēj saprast savas darbības nozīmi un/vai nespēj savu darbību vadīt. Šīs normas piemērošanai būtu jāpārbauda un jānosaka, vai un kā tieši izpaužas, vai un kā tiek izvērtēta personas nespēja saprast

¹⁴ Civillikums, 356.¹ pants.

¹⁵ Civilprocesa likums: LV likums. Pieņemts 14.10.1998. [27.03.2022.], 72. panta piektā daļa.

¹⁶ Civilprocesa likums, 268. pants.

¹⁷ Civillikums, 358.¹ pants.

savas darbības nozīmi un/vai nespēja savu darbību vadīt. Autores veiktā izpēte par to, vai un kā Latvijā nosaka personas spējas saprast savas darbības nozīmi un spējas vai nespēju savu darbību vadīt, liecina, ka Latvijā vienotas metodoloģijas nav. Tāpēc vērtēšanas kritēriji nav sistematizēti. Sīkāk būtu jāpēta tie tiesu spriedumi un tiesu lietu materiāli, kuros personām ir noteikts rīcībspējas ierobežojums. Jādome, ka šāda izpēte ļautu sīkāk spriest par Civillikuma 358.¹ panta normas piemērošanas praksi.

Kā atzinusi Augstākā tiesa, rīcībspējas ierobežošanas tiesiskais regulējums vērst uz to, lai nodrošinātu personas pamattiesību (tiesības uz privāto dzīvi) ievērošanu. Pirms rīcībspējas ierobežojuma kā galējā līdzekļa noteikšanas tiesai jāapsver, vai nepastāv saudzīgāks veids personas rīcībspējas ierobežošanai un vai mērķi, kura dēļ tiek prasīts noteikt ierobežojumu, nav iespējams sasniegt ar citu līdzekli, mazāk iejaucoties personas privātajā dzīvē. Tiesas nolēmumam par rīcībspējas ierobežojumu jāpierāda saikne starp faktiskajām spējām un rīcībspējas ierobežošanu. Personas rīcībspēja ierobežojama minimālajā apmērā, vienīgi lai sasniegtu to mērķi, kura dēļ notiek iejaukšanās personas privātajā sfērā. Lemjot par iespējamām rīcībspējas ierobežojumiem, cik vien iespējams, jāņem vērā pašas personas vēlmes.¹⁸ Augstākā tiesa arī norādījusi, ka spriedums par personas rīcībspējas ierobežošanu, kura rezolutīvajā daļā nav norādīts rīcībspējas ierobežojumu apjoms, pārkāpj personas tiesības uz rīcībspējas neaizskaramību.¹⁹ Saskaņā ar Civillikumā un Civilprocesa likumā noteikto tiesības lemt par rīcībspējas ierobežošanu un aizgādņa iecelšanu ir vispārīgās jurisdikcijas tiesai. Administratīvajai tiesai šādas tiesības nav paredzētas.

Atsevišķi būtu jāaplūko tie gadījumi, kad ir nodibināma pagaidu aizgādība, kas ir civilprocesuāls pagaidu vai īslaicīgs aizsardzības līdzeklis uz laiku līdz diviem gadiem.²⁰ Pagaidu aizgādību var nodibināt, ja 1) tas steidzami nepieciešams personas interesēs; 2) traucējumi ir pārejoši; 3) persona ar savu aktīvo darbību nespēj radīt sev kaitējumu.²¹ Pagaidu aizgādību nodibina Civilprocesa likuma 33.² nodaļā noteiktā kārtībā un ne ilgāk kā uz diviem gadiem, pagaidu aizgādības gadījumā nosaka aizgādņa pienākumu vest noteiktas lietas, kas saistītas ar neatliekamu lietu kārtošanu un personas pamatvajadzību vai kopšanas nodrošināšanu.²²

3. Konvencijas “Par personu ar invaliditāti tiesībām” 12. pantā noteiktās tiesības administratīvajā procesā

Personas ar invaliditāti ir cilvēki, kuriem ir ilgstoši fiziski, garīgi, intelektuāli vai maņu traucējumi, kas mijiedarbībā ar dažādiem šķēršļiem var apgrūtināt viņu pilnvērtīgu un efektīvu līdzdalību sabiedrības dzīvē vienlīdzīgi ar citiem.²³ Invaliditāte ir iemesls, kura dēļ cilvēkiem var būt apgrūtināta iespēja pilnvērtīgi un

¹⁸ Augstākās tiesas Senāta 2017. gada spriedums lietā Nr. SKC-[I]/2017, pieejams: <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/tiesibu-aktu-raditajs> [aplūkots 27.03.2022.].

¹⁹ Augstākās tiesas 2021. gada spriedums lietā Nr. SKC-[B]/2021 (C[.]), pieejams: <https://www.at.gov.lv/lv/tiesu-prakse/judikaturas-nolemumu-arhivs/tiesibu-aktu-raditajs..> [aplūkots 27.03.2022.].

²⁰ Civilprocesa likums, 267.¹ pants.

²¹ Civillikums, 364.² pants.

²² Turpat.

²³ Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām, 1. pants.

efektīvi piedalīties administratīvajā procesā. Jāievēro, ka konvencijas “Par personu ar invaliditāti tiesībām” 12. panta normas nosaka ne tikai aizliegumu pilnībā ierobežot personu ar invaliditāti rīcībspēju, bet arī prasa, lai valsts izveido sistēmu, kurā personas ar invaliditāti rīcībspēju var īstenot pēc iespējas plašākā apmērā. Tātad cilvēkiem, kuriem ir garīgi vai intelektuāli, vai maņu traucējumi, ir jānodrošina, ka viņu rīcībspējas iespējas ir līdzvērtīgas, salīdzinot ar cilvēkiem bez šādiem traucējumiem.

Lai personu ar invaliditāti tiesībspēju un rīcībspēju nodrošinātu, konvencijas 12. panta trešajā daļā noteikts, ka “valstij ir jāparedz pasākumi, lai personām ar invaliditāti nodrošinātu tā atbalsta pieejamību, kas tām varētu būt nepieciešams, īstenojot savu rīcībspēju”.²⁴ Šī norma prasa valstij ieviest atbalsta pasākumus, kas būtu piemēroti, lai personas ar invaliditāti varētu pēc iespējas pilnvērtīgāk un efektīvāk īstenot savas administratīvās tiesības. Tāpēc tiesību normās ir jāparedz gan atbalsta pasākumi, gan kārtība, kā tos īsteno.

Izstrādājot šādus pasākumus, ir jānodrošina, ka

“visi ar rīcībspējas īstenošanu saistītie pasākumi paredz atbilstošas un efektīvas garantijas, lai saskaņā ar starptautisko cilvēktiesību aktiem nepieļautu ļaunprātīgu izmantošanu. Šādām garantijām ir jānodrošina, ka, veicot ar rīcībspējas īstenošanu saistītos pasākumus, tiek ievērotas attiecīgās personas tiesības, griba un izvēle, netiek pieļauti interešu konflikti un ietekmes ļaunprātīga izmantošana, tie ir samērīgi un atbilstoši konkrētās personas apstākļiem, tos piemēro pēc iespējas īsāku laiku un regulāri pārbauda kompetenta, neatkarīga un objektīva iestāde vai tiesas instance. Šīm garantijām ir jābūt proporcionālām tam, cik lielā mērā šie pasākumi skar konkrētās personas tiesības un intereses”.²⁵

Savukārt konvencijas 13. pantā noteikts, ka “valstij ir jānodrošina efektīvu tiesas pieejamību personām ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem, tostarp nodrošinot procesuālus un vecumam atbilstošus pielāgojumus, lai atvieglotu viņu kā tiešu un netiešu procesa dalībnieku, tostarp kā liecinieku, lomu visās tiesvedības stadijās, tostarp izmeklēšanas un citās pirmstiesas stadijās”.²⁶ Konvencijas izpratnē “saprātīgs pielāgojums” nozīmē vajadzīgās un atbilstošās izmaiņas un korekcijas – ja tās konkrētā gadījumā ir nepieciešamas un neuzliek nesamērīgu vai nepamatotu slogu –, lai nodrošinātu, ka personas ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem var izmantot vai īstenot visas cilvēktiesības un pamatbrīvības.²⁷ Tas prasa, lai likumā būtu ietverti un praksē tiktu īstenoti tādi procesuāli pielāgojumi, kas piemēroti personām ar ierobežotu lemtspēju un ir vērsti uz to, ka personai ir efektīva pieejamība tiesai, ka personai piedāvā risinājumus, kas atvieglo šīs personas lomu un iespējas visās tiesvedības stadijās.

Satversmes 92. pantā un Latvijai saistošajos cilvēktiesību līgumos ir noteikts pienākums garantēt vienlīdzību un ir ietverts diskriminācijas aizliegums. Ja valsts neizpilda konvencijā “Par personu ar invaliditāti tiesībām” noteiktās prasības par rīcībspējas atzīšanu, par atbalsta un nepieciešamo pielāgojumu nodrošināšanu, ir

²⁴ Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām, 12. panta trešā daļa.

²⁵ Turpat.

²⁶ Turpat, 13. pants.

²⁷ Turpat, 2. pants.

pamats uzskatīt, ka personas ar invaliditāti tiek diskriminētas nepieciešamās aizsardzības un atbalsta trūkuma dēļ.

4. Rīcībspēja un lemtspēja administratīvajā procesā

Administratīvajā procesā rīcībspēja ir spēja īstenot savas procesuālās tiesības un pienākumus.²⁸ Administratīvajā procesa likuma 21. panta pirmajā daļā ir noteikts, ka administratīvi procesuālā rīcībspēja ir pilngadīgai fiziskajai personai tiktāl, ciktāl tās rīcībspēju nav ierobežojusi tiesa.²⁹ Tātad rīcībspēja ir visiem pieaugušajiem, izņemot tos, kuru rīcībspējas ierobežojumu ir noteikusi vispārīgās jurisdikcijas tiesa.

Ja pilngadīgas personas rīcībspēja ir ierobežota, šai personai ir iespēja īstenot savas procesuālās tiesības tikai likumā un tiesas noteiktajā apjomā.³⁰ Administratīvajā procesa likuma 21. panta otrās daļas norma noteic, ka tās fiziskās personas procesuālās tiesības, kuras rīcībspēju ierobežojusi tiesa, īsteno šīs personas likumiskais pārstāvis.³¹ Tātad rīcībspējā ierobežotas personas tiesības procesā īsteno aizgādnis, bet daļā, kur tās nav ierobežotas, persona pati.

Kā jau teikts, personas tiesības, arī tad, ja viņai ir ierobežotas vai pat faktiski nepiemīt spējas pieņemt lēmumus un spējas rīkoties (lemtspēja), nedrīkst ierobežot personisko tiesību un tiesību uz tiesu jomā, kā arī strīdos ar aizgādni. Tas nozīmē, ka administratīvajā procesā visām pilngadīgām personām ir rīcībspēja personisko tiesību jomā un attiecībā uz tiesībām, kuras garantē brīvību.

Administratīvajā procesa likuma 21. panta otrās daļas norma arī paredz, ka tad, ja administratīvā tiesa uzskata, ka aizgādņa un tās pilngadīgās personas intereses, kuras rīcībspēju ierobežojusi tiesa, ir savstarpēji atšķirīgas, tā pēc sava ieskata, izprasot bāriņtiesas viedokli, par attiecīgās pilngadīgās personas pārstāvi var noteikt citu personu vai lūgt bāriņtiesu iecelt pilngadīgajai personai aizgādni šīs personas tiesību un interešu aizsardzībai konkrētajā lietā.

Interpretējot šeit norādītās Administratīvajā procesa likuma 21. panta normas kopsakarā ar iepriekš minētajām Civillikuma un Civilprocesa likuma normām, var secināt, ka iespējamās trīs atšķirīgas situācijas attiecībā uz personas ar lemtspējas ierobežojumu rīcībspējas īstenošanu administratīvajā procesā.

Pirmkārt, ja personas rīcībspēju ierobežojusi tiesa, tad šajā daļā pilngadīgas personas vārdā rīkojas likumiskas pārstāvis – aizgādnis. Ir pamats uzskatīt, bet likumā *expressis verbis* tas nav noteikts, ka aizgādnis kā pārstāvis var īstenot fiziskās personas tiesības tikai tajās tiesību jomās, kurās ir noteikts rīcībspējas ierobežojums, bet ne vispārīgi.

Otrkārt, ja pilngadīgas personas intereses un viņu pārstāvoša aizgādņa intereses administratīvā tiesa vērtē kā savstarpēji atšķirīgas, tad tiesa konkrētas lietas ietvaros var rīkoties divējādi. Tiesa pati, konsultējoties ar bāriņtiesu, var iecelt citu aizgādni. Vai arī tiesa var lūgt, lai citu aizgādni iecel bāriņtiesa.³²

²⁸ Administratīvajā procesa likuma komentāri. A un B daļa. Autoru kolektīvs J. Briedes zin. red. Rīga: Tiesu namu aģentūra, 2013, 303. lpp.

²⁹ Administratīvajā procesa likums: LV likums. Pieņemts: 25.10.2001. [27.03.2022.]. 21. panta pirmā daļa.

³⁰ Administratīvajā procesa likuma komentāri, 303. lpp.

³¹ Administratīvajā procesa likums, 21. panta otrā daļa.

³² Turpat.

Treškārt, ne tiesai, ne bāriņtiesai nav tiesiska pamata iecelt aizgādni, ja strīds ir personisko tiesību jautājumos. Šobrīd pastāvošā kārtība paredz, ka personiskajās tiesībās, kuru aizsardzību nodrošina administratīvā procesa ietvaros, cilvēkam ar lemtspējas ierobežojumu vai trūkumu ir jārikojas pašam. Tas, ka personas ierobežotās spējas var liegt vai apgrūtināt tiesību īstenošanu, netiek ņemts vērā.

Secināms, ka Administratīvā procesa likums pašreiz neparedz kārtību, kādā tiek nodrošināta to cilvēku aizsardzība, kuriem ir lemtspējas ierobežojums vai trūkums, bet kuru rīcībspēja nav ierobežota. Tāda situācija iespējama pietiekami bieži. Tas var būt gan tāpēc, ka personiskajās un brīvības tiesībās, tostarp tiesībās uz tiesu, rīcībspējas ierobežojums netiek pieļauts, gan tāpēc, ka rīcībspējas ierobežošanai tiesā ir nepieciešams laiks. Tas gan nemazina valsts pienākumu aizsargāt to personu tiesības, kuras pašas ir kādā mērā spējās ierobežotas, piemēram, strīdos par invaliditātes noteikšanu. Tāpēc Administratīvā procesa likumā ir jāparedz rīcība visos tajos gadījumos, kad administratīvajā procesā risina tos strīdus, kas izriet no personas ar invaliditāti personiskajām tiesībām.

Tāpat ir nepieciešams regulējums situācijām, kad pieteikums par rīcībspējas ierobežošanu nav vēl tiesā iesniegts vai vēl nav izskatīts, bet personai ir nepieciešama kādu tās publisko tiesību īstenošana vai aizsardzība gan iestādē, gan tiesā. Ir iespējamās situācijas, kad varētu prasīt vispārīgās jurisdikcijas tiesā pagaidu aizgādības noteikšanu, bet jādoma, ka ne visos gadījumos tas var būt piemērots vai efektīvs personas aizsardzības mehānisms.

Tāpēc var secināt, ka Administratīvā procesa likumā nav paredzēti mehānismi, kas nodrošinātu konvencijas "Par personu ar invaliditāti tiesībām" 12. un 13. panta normu izpildi. Likumdevējs līdz šim nav piedāvājis regulējumu visām tām situācijām, kad cilvēkiem rīcībspēja ir, bet ir novērojamas pazīmes, kas liecina par lemtspējas trūkumu vai ierobežojumu. Ir jājautā: kā aizsargāt cilvēkus, kuriem rīcībspēja ir, bet lemtspēja ir ierobežota?

5. Iespējamie risinājumi lemtspējā ierobežotu cilvēku tiesību nodrošināšanā administratīvajā procesā

Lai nodrošinātu lemtspējā ierobežotu cilvēku tiesību aizsardzību un šo cilvēku efektīvu līdzdalību administratīvajā procesā, ir nepieciešams papildināt Administratīvā procesa likuma normas tā, lai izpildītu konvencijas normās ietvertos principus. Līdzīgi trūkumi kā administratīvajā procesā ir redzami arī civilprocesu regulējošajās normās.

Piemērotus grozījumus Administratīvā procesa likuma normām ir nepieciešams izstrādāt sadarbībā ar cilvēkiem ar invaliditāti un viņus pārstāvošām organizācijām. Šādā procesā tiktu īstenots līdzdalības princips, proti, tieši personas no konkrētās aizsargājamās grupas visprecīzāk var spriest par grupai piemērotiem risinājumiem.

Tā kā rīcībspējas jautājumu regulē Administratīvā procesa likuma 21. pants, tad tas būtu papildināms ar normām, kas nosaka kārtību, kādā procesuālās tiesības tiek īstenotas tad, ja personai ir rīcībspēja, bet piemīt lemtspējas trūkuma pazīmes. Alternatīvi, lai garantētu rīcībspējas neaizskaramības principu, ir apsverama iespēja pievienot likumam vēl vienu pantu.

Likuma 21. panta normas būtu papildināmas. Pirmkārt, būtu jāparedz, ka personām, kurām piemīt kādas lemtspējas ierobežojuma pazīmes, tās tiek noskaidrotas un dokumentētas. Proti, iestādei un tiesai būtu jāzina un jāievēro, ka personai ir invaliditāte, kas izpaužas kādā noteiktā veidā. Tāpat būtu jānoskaidro, kāda veida atbalsts personai būtu nepieciešams, lai nodrošinātu pieejamību vienlīdzīgi ar citiem.

Otrkārt, būtu jāparedz, ka personai ar invaliditāti un ierobežotu lemtspēju ir tiesības saņemt nepieciešamo atbalstu savu administratīvo tiesību īstenošanā. Ir jāparedz, ka personai ir pieejama atbalsta personas palīdzība un citi atbalsta pasākumi, lai tā varētu īstenot rīcībspēju procesā iestādē un tiesā. Tā kā atbalsta personu institūts ir vispārīga konvencijas prasība, atbalsta personu tiesiskās darbības regulējums būtu jāietver Civillikumā, bet administratīvajā procesā to ņemtu vērā.

Treškārt, likumā būtu jānosaka, ka iestādēm un tiesām attiecībā uz personām ar invaliditāti ir jānodrošina tādi procesuāli un vecumam atbilstoši pielāgojumi, kas garantē efektīvu iestāžu un tiesas pieejamību personām ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem, kā arī atvieglo viņu kā tiešu un netiešu procesa dalībnieku, tostarp kā liecinieku, lomu visās tiesvedības stadijās.

Kopsavilkums

1. Secināms, ka Administratīvā procesa likums neparedz kārtību, kādā tiek nodrošināta to cilvēku aizsardzība, kuriem ir lemtspējas trūkums vai ierobežojums, bet kuru rīcībspēja nav ierobežota un nevar tikt ierobežota. Tāpēc pastāv risks, ka cilvēki ar invaliditāti, kuriem ir ierobežota lemtspēja, patstāvīgi nespēj īstenot materiālās un procesuālās tiesības administratīvajā procesā. Tas rada šo cilvēku dažāda rakstura diskriminēšanas risku un tiesību uz taisnīgu tiesu ierobežojumu risku.
2. Lai rastu piemērotus risinājumus cilvēku ar invaliditāti, kas izpaužas kā lemtspējas ierobežojums, aizsardzībai, ir jāizstrādā konvencijas "Par personu ar invaliditāti tiesībām" 12. un 13. panta normu izpildei atbilstoši administratīvi procesuālo tiesību risinājumi. To ieteicams darīt ciešā sadarbībā ar cilvēkus ar invaliditāti pārstāvošām organizācijām, tā nodrošinot līdzdalības principa ievērošanu.
3. Tā kā rīcībspējas jautājumu regulē Administratīvā procesa likuma 21. pants, tas būtu papildināms ar normām, kas nosaka kārtību, kādā procesuālās tiesības tiek īstenotas tad, ja personai ir rīcībspēja, bet piemīt lemtspējas ierobežojuma vai trūkuma pazīmes.
4. Likuma 21. panta normas būtu papildināmas, pirmkārt, paredzot, ka, ja personai ir ierobežota lemtspēja, tai nodrošina atbalsta pasākumus un tiesības saņemt atbalsta personas palīdzību administratīvajā procesā. Tā kā atbalsta personas institūts ir vispārīga konvencijas prasība, atbalsta personu tiesiskās darbības vispārīgs regulējums būtu jāietver Civillikumā, bet administratīvajā procesā to ņemtu vērā.
5. Administratīvā procesa likumā būtu jānosaka, ka iestādēm un tiesām ir pienākums nodrošināt efektīvu iestāžu un tiesas pieejamību personām ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem, tostarp nodrošinot procesuālus un vecumam atbilstošus pielāgojumus, lai atvieglotu viņu kā tiešu un netiešu procesa dalībnieku, tostarp kā liecinieku, lomu visās procesa stadijās iestādēs un tiesā.